

Kuzey Afrika’da Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri ve İlme Hizmetleri (XIX. Yüzyıl)

Öz

XIX. yüzyıl ilk yarısında Kuzey Afrika’da Senûsiyye Tarikatı’nın temellerini atan Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö.1859), Osmanlı Devleti son döneminin önemli bir âlimi ve mutasavvıfıdır. Doğum yeri olan Cezayir’den sonra yüksek tahsil için Fas’a giden ve daha sonraki yıllarda Libya, Mısır ve Hicaz coğrafyalarına da seyahat eden Muhammed es-Senûsî, yüksek düzey ilmî bilgisi ve etkili hitabeti sayesinde insanları çevresinde toplamaya başlamıştır. Bu zat; Hicaz, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir memleketlerinde çok sayıda zâviye açmış, buralarda toplanan her yaştan kitleye İslâmî eğitim vermiştir. Bu sayede yıllar zarfında Muhammed b. Ali es-Senûsî’nin adına izafeten Senûsiyye Tarikatı teşekkül etmiş ve bu teşkilata bağlı Senûsiyye Zâviyeleri, özellikle Kuzey Afrika’nın işlek yolları üzerinde çoğalmıştır. Bu çalışmada XIX. yüzyıl ortalarında Kuzey Afrika halkları üzerinde dinî, ilmî, siyasi ve hatta iktisadî yönlerden büyük etki bırakmış olan Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri üzerinde durulmuş, sözü edilen bu zâviyelerin Afrika’da İslâmî kültürün güçlenmesi ve ilmî birikimin artması noktasında sunmuş oldukları katkılar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İslâm Dini, İlmî Hayat, Zâviyeler, Libya, Osmanlı Devleti.

The Zawiyas of the Sanusi Order in North Africa and Their Services on the Islamic Scholarship (XIXth Century)

Abstract

Sayyid Muhammad ibn Ali al-Sanusi (d. 1859) was one of the important scholars and Sufis of the last era of the Ottoman Empire who founded the Sanusi Order in the first half of the XIXth century. He moved from his hometown Algeria to Morocco for further education. During his travels in Libya, Egypt, and Hejaz, Muhammad ibn Ali al-Sanusi had been able to congregate people around him thanks to his exalted wisdom and powerful rhetorical skill. He had organized zawiyas as Islamic education centers for people of different ages in Hejaz, Egypt, Libya, Tunis, and Algeria. As a consequence of this derived from his name, Sanussiyya Order emerged and Sanusi Zawiyas multiplied on especially busy North African routes. In this study, the Zawiyas of the Sanusi Order, which had a great impact on North African peoples in terms of religion, wisdom, political, even economic aspects, and their contribution to Islamic culture and wisdom are evaluated.

Keywords: Islamic Religion, Condition of Islamic Scholarship, Zawiyas, Libya, Ottoman Empire.

Завия из ордена Сануси в Северной Африке и их услуги по исламской науке (XIX век)

Резюме

Сеййид Мухаммад ибн Али аль-Сануси (ум. в 1859 г.) был одним из важных ученых и суфиев последней эпохи Османской империи, основавший Орден Сануси в первой половине XIX века. Он переехал из своего родного города Алжира в Марокко для дальнейшего образования. Во время своих путешествий по Ливии, Египту и Хиджазу Мухаммад ибн Али аль-Сануси смог объединить людей вокруг себя благодаря своей возвышенной мудрости и мощному риторическому мастерству. Он организовал завии как центры исламского образования для людей разных возрастов в Хиджазе, Египте, Ливии, Тунисе и Алжире. Как следствие этого, возник Орден Сануссийя, происходящего от его имени и санусийские завии умножились на особенно загруженных маршрутах Северной Африки. В этом исследовании оцениваются завии ордена Сануси, оказавшие большое влияние на народы Северной Африки с точки зрения религии, мудрости, политических и даже экономических аспектов, а также их вклад в исламскую культуру и мудрость.

Ключевые слова: Исламская религия, условия исламской науки, завии, Ливия, Османская империя

Giriş

Kuzey Afrika’da İslâm dininin ve tasavvufunun tarihi Hz. Ömer zamanında vuku bulan fetih hareketleri ile başlamaktadır. Emevîler, Abbasiler, Fatımîler, Eyyûbîler, Memlûkler ve Osmanlılar zamanında da bu tarih yazılmaya devam etmiştir. Bu çerçevede Kuzey Afrika’da İslâm’ın ilk asırlarından itibaren İslâmî fikir hareketleri ve değişik adlar altında muhtelif tarikatlar yayılma imkânı buldu.¹ Zaman içerisinde bu kurumlara bağlı tekkeler ve zâviyeler de açıldı. Osmanlı Devlet idaresinin son asrında Kuzey Afrika’ya Senûsîlik Tarikatı damgasını vurdu. Senûsîlik dinî ve tasavvufî bir müessese olarak elbette ki dinî hizmetler noktasında Afrika’da derin bir tesir bırakmıştır. Ancak bu tarikat aynı zamanda Müslümanlar arasında kardeşlik hukukunu güçlendirme düşüncesine de önem veren bir sosyal dayanışma mekanizmasına sahipti. Bu manada Senûsîlik, Afrika İslâm beldelerinde barışı sağlamak, ihtiyaç sahiplerinin sıkıntılarını gidermek ve hayır işleri yaparak sevap elde etmek felsefesine dayanmakta idi. Söz konusu bu tarikat siyasi, iktisadi ve askerî bir teşkilat olarak da dikkatleri üzerine çekti. Geniş coğrafyalarda kalabalık kitleler üzerinde etkiye sahip olan bu tarikatın mensupları silahlı, binek sahibi, her zaman savaşa hazır vaziyette idiler. Senûsî Tarikatı’nın bir diğer özelliği ise eğitim kurumu olması ve ilmî hizmetler noktasında beklenenden çok daha fazla bir etki alanı tesis etmesidir.²

Bu tarikat, kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî ve oğulları zamanında XIX. yüzyıl boyunca başta Osmanlı Devleti’ne tâbi Trablusgarp Eyâleti (Vilâyeti) olmak üzere Kuzey Afrika’nın mühim bir kesiminde geniş bir sahayı etkisi altına aldı. Dinî, tasavvufî, sosyal, kültürel, iktisadî yönlerden incelemeye değer bir birikim ortaya koyan bu tarikat, aynı zamanda Kuzey Afrika’da ilmî hizmet noktasında da çok önemli ve özel bir vazife icra etti.

Senûsîliğin ilmî manadaki hizmetleri üzerine akademik çalışmalar fazla değildir. Senûsîlik üzerine araştırmalarda daha çok bu hareketin tarihine değinilmiş veya bu tarikatın Kuzey Afrika’daki siyasi etkileri ele alınmıştır. Bununla paralel olarak Osmanlı Devlet idaresi ile Senûsî Tarikatı arasındaki ilişkilere, Trablusgarp Savaşı ile

¹ Kuzey Afrika’da İslâm fetihleri, İslâmiyet’in ve tasavvufî hareketlerin yayılması hakkında özet bilgi için bkz. Adem Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S.2, 2008, s.159-173; Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.7, 2001, s.157-184.

² Mustafa Çabuk, “Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı-Senusi İş Birliği”, *KSÜSBD*, C.16, S.1, Nisan, 2019, s.223.

Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde vuku bulan Milli Mücadele hareketi esnasında Senûsîliğin rolüne yer veren çalışmalara da rast gelinmektedir.³

Senûsîliğin Kuzey Afrika ülkelerinde icra ettiği hizmetlerden olarak ilmî faaliyetleri, eğitim hayatındaki yeri ve bu tarikata bağlı zâviyelerin ilmî potansiyeli üzerine müstakil bir yazı kaleme alınarak bu alandaki boşluğun doldurulması amaç edinilmiştir. Aşağıda önce Senûsî Tarikatı’nın temellerini atan kurucu lider Seyyid Muhammed b. Ali’nin hayatı özet olarak verilmiş, devamında oğlu Muhammed Mehdi’nin hayatı ele alınmış, akabinde ise Senûsî Tarikatı’na bağlı faaliyet gösteren zâviyeler listelenerek bunların işleyiş özellikleri üzerinde kısaca durulmuştur. Son olarak ise Senûsîliğin, bahis konusu bu zâviyeler eliyle Kuzey Afrika’da ifa ettiği ilmî hizmetlere değinilmiştir.

1. Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî’nin Hayatına Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki egemenlik yıllarının son asrı içerisinde adı geçen coğrafyada adından bahsettirmiş önemli bir İslâm âlimi ve mutasavvıfı olan Seyyid Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdilkadir es-Senûsî (1787-1859), Kuzey Afrika’nın Cezâyir bölgesinde Vehrân vilâyetine bağlı Vasıta’da dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda kendisi *İmam Muhammed*, *Seyyid Muhammed* ve *Şeyh Muhammed* gibi isim ve unvanlarla anılmıştır. Bu zat, Kuzey Afrika’da Senûsiyye Tarikatı’nın kurucusu kabul edilir. Onun Senûsî künyesini almasının nedeni, aile büyüklerinin daha önceki yıllarda ikamet ettiği Tilimsan bölgesindeki Esnûs Dağı’na nispet edilmesiyle ilgilidir.⁴

Seyyid Muhammed bin Ali es-Senûsî’nin bütün ailesi, ilimle iştigal eden yüksek tahsil ve kültüre sahip olup, bu durum onun küçük yaşta ilim tahsil etmesine imkân tanımıştır. Böylece o, Kur’ân-ı Kerîm’i ezberledikten sonra Fıkıh, Tefsir, Akaid ve

³ Söz konusu çalışmalara örnek olarak şu araştırmalara bakılabilir: Muhammed Fuad Şükrî, *es-Senûsiyye Dînun ve Devletun*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire, 1948; *Libya’da Senûsîliğin Tarihi*, Libya Ankara Büyük Elçiliği Basın Ataşeliği, Ankara 1969; Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Senûsiler ve Sultan Abdülhamid*, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992; M. Çabuk, a.g.m., s.221-256; Kadir Özköse, “Osmanlı Devleti ile Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.I, S.2, 2013, s.11-39; Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal’in Yanında İki Libya’lı Lider-Süleyman Barûnî ve Seyyid Ahmed eş-Şerîf*, Ankara 1981; Tufan Turan-Esin Tüylü Turan, “Libya’nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.19, 2011, s.190-206; Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki’nin İttihat-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul, 2013.

⁴ Muhammed Senûsî’nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için şu müstakil çalışmaya müracaat edilebilir: Mevlûd Meysûm, *Muhammed bin Ali es-Senûsî Menâbiu ‘İlmehû ve Menhec Tarikatahû*, Câmiatu Hasîbe bin Bû Ali eş-Şelef el-Cezâir, 2018; Krş. Ahmed Sıdkî ed-Deccânî, *el-Hareketü’s-Senûsiyye: Neş’etühâ ve Nümüvvühâ fî l-Karnî t-tâsi’ aşer (1202-1320 H.)*, Tab’ 2, Dâru’l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1988; Kadir Özköse, *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Kelam konularında temel bilgileri öğrenmiş, yüksek tahsilini çevresindeki mühim medreselerde tamamlamıştır. Bu esnada daha yüksek tahsil alma imkânı elde etmek için Fas'taki Karaviyyîn Medresesi'ne kaydolmuş ve bir yandan da tasavvufla ilgilenmiştir. Yüksek düzeyde ilmî bilgi sahibi oluşuyla çevresinde dikkatleri üzerine toplayan Seyyid Muhammed bin Ali es-Senûsî, adı geçen bu medresede dersler de vermiş, ancak zamanla dinî ve sosyal alanlarda muhaliflik havası estiren fikirleri ile konuşma ve dersleri yüzünden yakın takibe alınmıştır.⁵

1818 yılı civarında Hacca gitmek amacıyla Fas'tan ayrılarak Cezayir'e geçen Seyyid Muhammed es-Senûsî, bölgede Fransız işgali başlayınca buradan daha doğuya yöneldi; Kabis, Trablusgarp, Misrata ve Bingazi gibi şehirleri de gördükten sonra Kahire'ye ulaştı. Ancak burada Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde bulunan Ezher ulemasıyla fikir ayrılıkları yaşayarak tartışmalara dâhil oldu. Hocalarından Muhammed el-Kundûz'un 1829'da Vehran valisi Hasan Bey tarafından Mazûne'de idamından dolayı o yıllarda Osmanlı yönetimi ile arası bozuldu. 1830'lu yılların ortasında Mekke'ye giderek yerleşmiş olan Seyyid Muhammed es-Senûsî, burada İdrisiyye Tarikatı'nın kurucusu mutasavvıf Ahmed b. İdris (ö.1837)⁶ ile tanıştı ve kendisine intisap etti.

Bu şekilde Seyyid Muhammed es-Senûsî, kırk yaşını geçmiş olduğu halde hâlen ilme olan aşkında en ufak bir azalma olmayarak, kendisinden ilmî bir şeyler alabileceğini düşündüğü, dönemin mühim şahsiyetlerini ya ziyaret ederek ya da onların yanında bir müddet kalarak ilmî kudretini arttırdı. Bu manada Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin hayatı boyunca ders aldığı veya yanlarında kalarak onların feyzinden istifade ettiği çok sayıda hocası, şeyhi ve mürşidi olmuştur. Bunlardan tespit edilebilenlerin isim ve künyeleri şu şekilde sıralanabilir:⁷ el-Allâmetu'l-Evhad Ebû Abdullah Sidi (Seyyidî) Muhammed ibnu'l-Kundûz, İmam el-Ârif Billâh Sidi Ahmed bin Muhammed bin Acîbe el-Hasanî, Allâme İmamu'l-Usûli Sidi Tayyib bin Keyrân, İmam Velî Sufî Şeyh el-Arabî bin Ahmed el-Zarkavî el-Şerîf el-Hasanî, Allâme el-Hammâm Seydî Muhammed bin Tâhir bin el-Filâlî, Allâme el-Muttakî el-Mütefennin Ebu'l-Mevâhib Sidi Ebû Bekir bin Ziyad el-İdrisî.

⁵ Ahmed Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.529.

⁶ Bu zat hakkında bkz. Nihat Azamat, "Ahmed b. İdrîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, TDV Yayınları, Ankara, 1989, s.92-94.

⁷ Ali Muhammed es-Sallâbî, *es-Simâr ez-Zekiyye li'l-Harekâti's-Senûsiyye fi Libya*, C.1, el-Mektebetü't-Tibyân, Kahire, 2001, s.42.

Seyyid Muhammed es-Senûsî, Mekke’de iken tanıştığı ve kendisine intisap ettiği Ahmed b. İdris’in yanında bir müddet kalarak hem ondan hem de Mekke’nin ilmî birikiminden istifade etti. Ancak Ahmed b. İdris’in türlü nedenlerden dolayı Yemen’e göç etmesi üzerine Mekke’deki zâviyesinde onun halifesi olarak görev aldı ve bu esnada evlendi. Mekke’de Ebû Kubeys Dağı’nda açtığı zâviyesinde kısa süre içerisinde çok sayıda Cezayirli, Libyalı ve diğer Kuzey Afrika kökenli mürit ve ziyaretçiler toplanınca, Osmanlı devlet idarecileri ve Mekke şerifleri ona tavır almaya başladılar. Bunun üzerine 1840 yılında Kahire’ye geçmek zorunda kaldı. Fransızların işgaline karşı Cezayirlileri direnişe yönlendirdiği için Fransa yönetimi onun Cezayir ve Fas’a dönmesine müsaade etmedi. Ancak Seyyid Muhammed es-Senûsî, yine de eli kolu boş durmadı ve Libya taraflarına geçerek, tasavvufî eylemlerini burada da sürsürdü. Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp valisi Ali Asgar Paşa, onu iyi karşılayarak hoş muamelede bulundu. Seyyid Muhammed es-Senûsî, bugünkü Libya’nın kuzeydoğusunda Bingazi ile Derne arasındaki bölgede Beyzâ şehrinde 1843 yılı civarında el-Beyzâ Zâviyesi’ni kurduktan hemen sonra Derne’de ve diğer bazı yerlerde üç zâviye daha açma fırsatı buldu. Bu günlerde yeni bir evlilik daha yapan bu zatın kurduğu tarikatı gelecekte devam ettirecek olan iki oğlu bu evlilikten dünyaya gelmişlerdir. Bu oğulları Muhammed Mehdî ve Muhammed Şerîf adlarını taşımaktadır.⁸

Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1846 yılında Hac farızası için Mekke’ye gitti, ancak dönmeyip bu şehirde uzun süre ikamet etti, ailesi ve iki oğlunu ise Libya’da Derne’deki zâviyesinde bıraktı. 1854’te Trablusgarp’a döndüğünde bir süre Uzeyyât Zâviyesi’nde ikamet etti, ardından Libya’nın doğusunda Mısır sınırında el-Cağbûb denilen kasabada⁹ büyük bir zâviye inşa ettirerek buraya yerleşti. Bu zâviye sayesinde Cağbûb giderek büyüdü ve el-Cağbûb Zâviyesi, Mısır ve Mağrib’ten sonra Kuzey Afrika’nın en önemli eğitim merkezi haline geldi.

22 yıl süren irşat faaliyetinin ardından 9 Safer 1276 (7 Eylül 1859) tarihinde Senûsiyye Tarikatı’nın merkezi olarak yeni yeni temayüz etmeye başlamış Cağbûb şehrinde vefat eden Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî buradaki zâviyeye defnedilmiştir. Adı geçen bu zat, tarikat kurucusu bir sûfî olmanın yanı sıra içtihat taraftarı bir âlim ve teşkilatçı yönü kuvvetli önemli bir şahsiyettir. Bu sebeple kurucusu

⁸ A. Kavas, a.g.m., s.530.

⁹ Burası Bingazi, Derne ve Tobruk’un güneydoğusunda, diğer bir deyişle bugünkü Libya topraklarının kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

olduğu Senûsiyye Tarikatı dinî, fikrî ve siyasi bir hareket olarak değerlendirilmektedir.¹⁰

Seyyid Muhammed es-Senûsî, hayatı boyunca çok defa yolculuklara çıkmasına ve devlet adamlarıyla da fazla barışık olmamasına rağmen Afrika’da birbirinden farklı mekânlarda hizmet yürütmeyi başarmış, idealist bir önder ve eğitimci portresi çizmiştir. O, Hicaz, Mısır, Cezayir ve Tunus ile çoğunluğu bugünkü Libya topraklarında 22 kadar zâviye açmayı başarmıştır. Bunların tarihî Hac güzergâhları ve ticaret kervanlarının geçtikleri ana yollar üzerinde kurulmasına ise özellikle dikkat etmiştir.

Seyyid Muhammed es-Senûsî, hayatı boyunca yürüttüğü tarikat ve zâviye çalıştırma faaliyetleri esnasında başta Hicaz olmak üzere Mısır, Libya, Cezayir ve Fas gibi memleketlerde kendi tarikat âdâbını devam ettirmekle vazifelendirdiği şeyhler tayin etmiştir. Bunlardan bazılarının isimleri tespit olunabilmektedir: Ebû Süleyman Abdülhafız (Mekke müftüsü ve kadısı), Ebû Hafs Ömer bin Abdürresûl el-Attâr, Ahmed Deccânî, Ahmed bin İdris. Seyyid Muhammed es-Senûsî’nin Fas bölgesinde de tarikatını temsil ettirdiği şeyhler bulunuyordu: Hammûde bin el-Hâc, Hamdûn bin Abdurrahman bin el-Hâc, Tayyib el-Keyrânî, Muhammed bin Âmir el-Mi’vânî, Ebû Bekr el-İdrîsî, İdrîs bin Zeyyânî el-‘Arrâfî vd.¹¹

2. Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî’nin Oğlu Muhammed Mehdî’nin Hizmetleri

Seyyid Muhammed es-Senûsî’nin oğullarından biri olan Muhammed Mehdî es-Senûsî (1844-1902), babasının 1859’da vefatı üzerine 16 yaşında tarikatın ikinci postnişini olmuştur. O tarihlerde 14 yaşlarında olan kardeşi Muhammed Şerîf (ö.1896) de onun yardımcısı olarak Senûsiyye Tarikatı’nın işlerini birlikte takip ettiler. Muhammed Mehdî’nin kesif biçimde devam eden çalışmaları ve özverili gayretleri neticesinde, babasının kurup geliştirdiği Senûsiyye Tarikatı, Kuzey Afrika’nın en batısındaki Fas’tan Suriye ve Anadolu’ya hatta İstanbul’a kadar geniş bir alanda taraftar bulmaya başladı. Öyle ki bu tarikata mensup kitlelere Hindistan, Yemen, Mısır’ın güneybatı sınırı, Sudan, Darfur, Büyük Sahra Çölü çevresindeki Çad ve buranın önemli merkezi Veday ile Afrika ortalarındaki Nijer ve Nijerya memleketlerinde kolaylıkla rastlamak mümkün olabiliyordu. Libya havalisinde ise kuzeyde Trablusgarp’tan

¹⁰ A. Kavas, a.g.m., s.530.

¹¹ M. Meysûm, a.g.e., s.136.

güneyde Fizan'a ve bu vilayetin doğusunda kalan Kufra, ayrıca batısında kalan Gat ve Gadamis yörelerinde de Senûsiyye zâviyeleri açılmaya devam ediyordu.¹²

Muhammed Mehdî zamanında Afrika'daki Senûsî zâviyelerinin işleyişini düzenlemek ve bu zâviyelerin kontrolden çıkmasını önlemek amacıyla, belli bölgelere vekil tayin edilerek işler yürütülmüştür. Bu sayede zâviyeler çevresindeki ekonomik faaliyetlere de müdahale edilebilmiş ve ticarî potansiyel Senûsiyye tarikatı politikalarına uygun biçimde değerlendirilmiştir. Tarikatın ve yöneticilerinin bu gayretli çabalarına karşın Osmanlı Devlet idaresi de Muhammed Mehdî'ye faaliyetlerini tasdik eder mahiyette ve çalışmalarını destekler nitelikte fermanlar tevdi etmiştir. Bu sayede İtalyanların Senûsiyye Tarikatı'nı kontrol etme çabaları da sonuçsuz kalmış ve bu tarikat, Osmanlı himayesinde çalışmalarını yürütmüştür. Osmanlı Devleti, Afrika'da görevli devlet memurlarının İstanbul'a dönüşlerinde vermiş oldukları bazı raporlar çerçevesinde Senûsiyye Tarikatı'nın devlet lehine faaliyetler yürüttüğü haberlerini teyit etmiş, neticede bu tarikata olan sıcak tutumu sürmüştür. Dönemin sömürgeci devletleri olan İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya ise her şeye rağmen Senûsiyye Tarikatı üzerinde etkili olma yollarını aramaktan vaz geçmemişlerdir. Çünkü bu devletler, Muhammed Mehdî liderliğinde organize olan Senûsiyye Tarikatı'nın, Afrika'nın mühim bir kısmında önemli bir güç olmasını ve etki alanının da giderek genişlemesini dikkatle takip ediyorlardı. Nihayet bu baskılardan rahatsız olan Muhammed Mehdî, maiyetine aldığı yüzlerce adamıyla Cağbûb'daki zâviyesini terk edip, buraya vekil bıraktıktan sonra Kufra'ya geçmiş ve Tâc Zâviyesi'ne yerleşmiştir (1895). Dört yıl sonra ise daha da güneye Çad sınırına inerek burada Garû / Kirû'da yeni bir zâviye yaptırmış ve kendisine merkez ittihaz etmiştir (1899).¹³

Muhammed Mehdî, Osmanlı Devleti'nin de yoğun desteği ile Çad bölgesinde, Fransız ve diğer sömürgeci güçlere karşı mücadele vermiş, halkı bilinçlendirmeye gayret göstermiştir. Bu çabalar sonucunda XX. yüzyıl başlarına kadar Fransızlar Çad bölgesini sömürgeleştirme faaliyetlerinde başarı sağlayamamışlardır. Muhammed Mehdî, tam da bu dönemde, 1902 tarihinde Garû'da vefat etmiş ve Fransızlar da Çad ve havalisindeki istilalarına hız vermişlerdir.

¹² A. Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.530-531.

¹³ A. Kavas, a.g.m., s.532-533.

Muhammed Mehdî es-Senûsî'den sonra Senûsîlerin başına Seyyid Ahmed es-Senûsî geçmiştir. Bu zat 1902-1912 yılları arasında Sahra'da Fransız yayılcılığına karşı direnmiş, Senûsî Tarikatı'nın merkez zâviyesini tekrar Kufra'ya taşımıştır. Bu manada o, sömürgeci güçlere karşı Osmanlı Devleti'nden büyük destek görmüştür.¹⁴ Ancak Trablusgarp Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi varlığı sona erince, korunmadan yoksun kalan Senûsî hareketi zâviyeleri de işgale uğramışlar ve nihayetinde işlevlerini yürütemez duruma düşürülmüşlerdir.¹⁵

3. Kuzey Afrika (Trablusgarp Vilâyeti)'da Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri

Osmanlı Devleti zamanında Anadolu'da zâviye teriminin yanında *tekye / tekke* ifadesi de yaygın olarak kullanılmıştır. Tekkeler, değişik zamanlarda ve muhtelif coğrafyalarda zâviye, *hangâh*, *dergâh*, *ribât*, *âsitâne*, *buk'a*, *imaret*, *tevhidhâne*, *harâbat* gibi isimlerle anılmışlardır. Hatta *mescid* ve *medrese* kelimeleri de bu anlamda kullanılmıştır. Tekkeler, bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekânlar olarak tarif olunsalar da bu tanım elbette ki son derece sığ ve yetersiz bir tanımlamadır. Tekkeler ve dolayısıyla zâviyeler bu tanımdan çok daha ötesi işleve sahiptirler. Her şeyden önce tefsirden felsefeye kadar bütün ilimler medreselerde okutulurken, tekkeler ise toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde daha fazla mesai sarf etmişlerdir. Büyük şehirlerde ve kervan yolları üzerinde inşa edilen tekkelerde tasavvufî eğitimin yanında han, imaret ve kervansarayların gördüğü hizmet de yürütülmüştür. Tekke mensupları, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı güçlendirmek için hususi bir çaba sarf etmişler, bu manada devlet yöneticileriyle de yakın ilişkiler kurmaktan geri durmamışlardır. Tekke ve zâviyeler, mümkün olduğu kadar ziraata elverişli geniş araziler üzerinde kurularak, bu tesislerin gelir kaynakları yüksek düzeye çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yapılar, bulundukları coğrafyaların iktisadi şartlarına bağlı kalmak kaydıyla zengin vakıflarla desteklenmiş; sofa, odalar, mescid, hamam, değirmen, mutfak, ambar, kütüphane, misafirhane, ahır, bağ ve bahçe gibi birimlerle iyiden iyiye işlevsel hale sokulmuştur.¹⁶ Bu potansiyele ulaşamayan veya zamanla bu şekil imkânları elinde tutamayan zâviyeler ise ayakta kalmayı başaramamıştır.

¹⁴ Senûsiyye Tarikatı'nın XIX. yüzyıl son yarısı ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti yönetimi ile olan münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için şimdilik bkz. K. Özköse, a.g.m., s.11-39.

¹⁵ Senûsî Tarikatı ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler, Batılı güçlerin bölgedeki faaliyetleri, bunlara karşı Senûsîliğin takındığı tavır ve benzeri konular hakkında özet bir çalışma için bkz. M. Çabuk, a.g.m., s.221-256.

¹⁶ Mustafa Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.40, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s.368-370.

Tekke ve zâviyeler, genellikle bir bölgenin yöneticisi veya o havalinin bir önde geleni tarafından yaptırılmışlardır. Bunların başında bulunan yöneticiler ise *şeyh* adı ile anılmıştır. Tekke ve zâviye şeyhlerinin olağanüstü gayretleri ve dahi bunların dönemin idarecilerinin tam desteğini sağlamaları neticesinde, sözü edilen bu tesisler giderek büyük imkânlarla ve geniş hizmet yelpazesine sahip hacimli külliyele dönüşmüşlerdir. Bu yapılar, ilgili tekkenin mensup olduğu tarikatın üyeleri olan müritlerin de yardımıyla giderek büyümüş, devlet idaresinin izni ve kontrolü doğrultusunda tesis olunan vakıf imkânları sayesinde hizmet alanları çeşitlenmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından bütün Kuzey Afrika’da açılmaya çalışılan modern eğitim okulları (mektepler), zâviyelerin gücünü kıramamış ve etki alanını daraltamamıştır. Bu manada Kuzey Afrika’nın tamamında XIX. yüzyıl dâhilinde işlevini halen devam ettiren zâviyelerin sayısı yüzlerle ifade olunabilir ki burada bunların isimlerini tek tek zikretmek mümkün olmayacaktır. Ancak konunun anlaşılabilmesi açısından birkaç zâviyenin kısa ifadelerle tanıtılmasında da yarar mülâhaza edilmiştir. Konumuz icabı, sözü edilen zâviyelerden olarak XIX. yüzyılda Trablusgarp Vilâyeti ve çevresinde karşımıza çıkan Senûsiyye Tarikatı’na ait zâviyelere örnekler vermekle yetinilmiştir.¹⁷

el-‘Argûb Zâviyesi: Zâviyenin kurucusu Şeyh Muhammed el-Cebbânî olup, bu tesis XIX. yüzyıl boyunca hizmet sunmuş, XX. yüzyıl başlarında ise İtalyan işgali yüzünden kapanmak durumunda kalmıştır. Zâviyeye ait yıkık taş duvarlara ve harap durumdaki zâviye hamamına ait kalıntılara dair araştırmaların yapılmıştır. Bu şekilde zaviyenin yerinin tespit edilebildiği görülmektedir.¹⁸ Buna göre, söz konusu zâviye, el-Beyzâ’nın batısında Derne-Bizgazi yolu üzerinde bulunmakta idi. Bu durum gösteriyor ki, Kuzey Afrika’daki Senûsî Tarikatı zâviyeleri, daha çok ana ulaşım yolları üzerinde inşâ olunmakta idi.

el-Beyzâ Zâviyesi: Senûsî Tarikatı’nın da temellerini atmış olan Seyyid Muhammed es-Senûsî tarafından 1843 tarihinde Bingazi vilâyeti hudutları dâhilinde, Derne-Bingazi ana ulaşım yolu üzerinde el-Beyzâ şehri civarında kurulmuş olan bu zâviye, günümüz sınırları açısından ve o dönemin şartları göz önüne alınarak düşünüldüğünde Libya’nın ilk büyük zâviyesi kabul edilir. Adı geçen bu zâviye, uzun

¹⁷ Bu zaviyelerle ilgili derli toplu bilgi için bkz. A. S. ed-Deccânî, *a.g.e*, s.150-151; M. Çabuk, *a.g.m.*, s.223-224.

¹⁸ <https://www.bsrdigitalcollections.it/islandora/object/WP-LIBYA:595> (28.06.2021).

bir müddet Kuzey Afrika'daki Senûsiyye Tarikatı zâviyelerinin merkezliğini yapmıştır. Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1856 yılına kadar aralıklarla bu zâviyede hayatını geçirmiş ve icraatlarını bu zâviye üzerinden organize etmiştir. Anılan dönemlerde Senûsî zâviyelerinin çoğunluğu vahalarda olup bunların merkezliğini el-Beyzâ Zâviyesi'nin üstlenmesi gayet tabii idi. el-Beyzâ Zâviyesi'nin inşası ile birlikte Libya'daki Senûsî Tarikatı hareketi ilk defa gerçek anlamda rolünü ifa etmeye başlamıştır. Bu bağlamda bölge kabilelerinden toplanan çocuklar ve gençler adı geçen bu zâviyede hususi bir terbiyeden geçirilmeye başlanmıştır. Kabileler, Kur'ân-ı Kerîm hafızlığı, dil ve din öğretimi amacıyla çocuklarını Senûsî zâviyelerine göndermişlerdir. Diğer zaviyelerden seçilen başarılı öğrenciler, el-Beyzâ merkez zâviyesinde eğitimlerini devam ettirmişlerdir.¹⁹ 1856 yılından itibaren ise el-Cağbûb Zâviyesi inşâ edilmiş ve merkezlik bu zaviyenin uhdesine geçmiştir.

Bingazi Zâviyesi: Şeyh Abdullah et-Tivâtî tarafından ilk olarak faaliyete sokulan Bingazi Zâviyesi, Bingazi şehrinde kurulduğu ve hizmet verdiği için bu şehrin adıyla anılmıştır. Bingazi ise Libya topraklarının doğusunda Akdeniz sahilinde, liman tarafı batıya yani Trablus istikametine bakan, stratejik öneme sahip bir sahil şehridir. Bingazi, Berka bölgesi (Sirenayka) adıyla da bilinmektedir. Bingazi'nin Osmanlı Devleti idaresi altında bulunduğu yıllarda kesif bir biçimde faaliyet yürüten bu zâviye, diğer zâviyelerde de görüldüğü üzere Osmanlı valileri tarafından destekleniyordu. Çünkü bu valiler, Seyyid Muhammed es-Senûsî ve oğullarına büyük ihtiram gösteriyorlardı. Valiler, ilgili zâviyenin şeyhlerinin ve müdavimlerinin güvenliğini sağlıyorlardı. Nitekim Bingazi Zâviyesi şeyhi Abdürrahim el-Mahcûb, 1856 yılında Osmanlı pâyitahtı İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecid'le görüşme imkânı elde etmiş ve padişah tarafından kendisine ve zaviyesine bazı haklar ile kolaylıklar tanındığı bildirilen bir fermana nail olmuştur. Bu şeyhten sonra yerine geçen Ebu'l-Kasım Muhammed el-İsevî de, aynı şekilde Ekim 1860 tarihinde İstanbul'a gelerek Sultan Abdülaziz'le görüşmüş ve Senûsî hareketinin o dönemki lideri Muhammed Mehdi es-Senûsî'ye verilmek üzere sultanın lütuf buyurduğu iyi dilek ve taltif fermanını elden teslim almıştı. Bingazi Zâviyesi'nin Osmanlı padişahı tarafından bu şekilde desteklenmesi, zamanla yanlış yorumlamalara da neden olmuş, zâviye şeyhleri kendilerini vergilerden muaf tutulmuş sayarak gerekli vergi ödemelerinden çekinmişlerdir. Bu durum ise zaman zaman Osmanlı yöneticileri ile Senûsî zâviyeleri

¹⁹ M. F. Şükrî, a.g.m., s.32.

arasında gerginliklere neden olmuştur.²⁰ He şeye rağmen Senûsîlik, Kuzey Afrika'da XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Bingazi Zâviyesi'nin de etkin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin desteği neticesinde güç kazanmıştır.

el-Cağbûb Zâviyesi: Senûsîliğin kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1854'te Trablusgarp'a geldiğinde bir süre Uzeyyât Zâviyesi'nde ikamet etmişti. O, daha sonra Libya'nın doğusunda Mısır sınırında el-Cağbûb denilen kasabada büyük bir zâviye inşa ettirerek buraya yerleşti (1856). Bu zâviye sayesinde Cağbûb giderek büyüdü. Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin gayretleri sonucunda Cağbûb Zâviyesi, Mısır ve Mağrib'ten sonra Kuzey Afrika'nın en önemli eğitim merkezi haline geldi.²¹ Hatta bu tesis, el-Beyzâ Zâviyesi'nin merkezlik vazifesini de kendi uhdesinde topladı. Diğer bir deyişle Senûsî Tarikatı'nın yönetim ve eğitim merkezi uzun bir süre, Trablusgarp ve Mısır arasındaki söz konusu bu Cağbûb şehri oldu. Diğer zâviyelerde görev alacak şeyhler Cağbûb'daki zâviyede eğitilirlerdi. Cağbûb Zâviyesi'nin inşasının, Senûsî hareketinin tarihi ve genel anlamda Libya'daki dinî eğitim ve özellikle de Trablusgarp eğitim tarihi açısından büyük bir gelişme olarak addedilebilir. Cağbûb şehri, Libya'nın güneydoğusunda, Mısır ile Libya sınırında yer alır. Bu yer, Senûsî zâviyelerinin ve hareketin yönetim merkezi seçilene kadar işlevsiz bir vaha olagelmisti. Bu mekân, kafilelerin buluşma noktası ve yolcuların geçiş güzergâhı olması hasebiyle Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin üstâdlık" unvanına atfen *Üstâd Zâviyesi* olarak da adlandırılmıştır. Söz konusu zaviyenin bulunduğu bölge, Tobruk şehrinin yirmi sekiz kilometre güneyinde bulunan küçük bir vahadır. Batı Siva Vahası sınırında bulunan bu bölge, çorak ve öldürücü sahra ile kuşatılmıştır.²²

Cağbûb Zâviyesi, Senûsî ihvanlarının yetişmesi için kurulan yüksek bir enstitü seviyesinde idi. Bu zâviye, aynı zamanda muhteva bakımından kapsamlı bir kütüphane ile zenginleştirilmişti. Aynı zamanda, naklî ve aklî bilimlerle dil ve fıkıh konularında usta âlimlerden oluşan bir grup bu zâviyede dersler vermekte idi. Burada verilen eğitim programları, Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin belirlediği bir müfredat çerçevesinde ve onun gözetiminde gerçekleştirilirdi. Buradaki merkezde aynı anda 700 öğrenci eğitim görmektedir.²³ Bu zâviyenin idaresinde yer alan görevlilerin liste başında, zaviyenin

²⁰ A. Kavas, "Senûsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.537; T. Turan-E. T. Turan, a.g.m., s.190-206.

²¹ A. Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", s.530.

²² et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Mu'cemu'l-Buldâni'l-Libîyye*, Trablus, 1968, s.106.

²³ Muhammed et-Tayyip el-Eşheb, *Berkatu'l-Arabiyye Beyne Ems ve'l-Yevm*, Matbaat el-Haravî, Kahire, 1936, s.46; M. Çabuk, a.g.m., s.223-224.

idarî işleyişinin mümessili olan *zâviye şeyhi* ile duruma göre gerektiğinde ona vekâlet eden *zâviye vekili* bulunmaktadır. Zâviyenin yönetim kurulunda bu ikisinden başka yöredeki kabilelerin önde gelenleri de rol almakta idi. Zâviyenin şeyhi, zâviyeden ve yönetim kurulundan sorumlu olup, bu zat aynı zamanda zâviye ile ilgili dinî sembollerin ortaya konması, eğitim hareketinin yürütülmesi, uyuşmazlıkların çözümü ve husumetlerin sona erdirilmesinden sorumlu idi.

el-Cûf Zâviyesi: Trablusgarp’a göre güneybatıda bulunan el-Cûf beldesinde açılmış olan bu zâviyenin XIX. asır ortasından itibaren hizmet sunduğu ve XX. asır başlarına kadar bu hizmeti sürdürdüğü anlaşıyor. Zâviyenin ilk şeyhi olarak ise Şeyh Ömer Ebû Havvâ el-Fadîl isimli zatın adı geçmektedir. İtalyan işgali esnasında bu zâviyenin zarar gördüğü ve çalışmasına son verdiği görülüyor.

Derne Zâviyesi: Trablusgarp’ın doğusunda Akdeniz sahillerinde, Tobruk-Bingazi arasında, Libya’nın en mühim iskân beldelerinden biri olan Berka bölgesindeki Derne şehrinde XIX. yüzyıl boyunca hizmet veren bu zâviye, Senûsîlik açısından Çağbûb gibi mühim merkez kabul edilmiştir. Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî, Derne’ye geldiğinde buradaki zâviyede bir süre kalmış ve ailesini de burada bırakmıştı. Esasen Bingazi ve Derne bölgelerinde birden çok Senûsî zâviyesi mevcuttu. Hatta bunların sayısı zamanla 50 civarına çıkmıştı. Osmanlı Devleti, diğer Senûsî zâviyelerinde olduğu gibi Derne Zâviyesi şeyhlerini de desteklemişlerdir. Sultan II: Abdülhamid devrinde 1891 yılında Derne Zâviyesi yöneticisi Şeyh Miftâh Efendi’ye 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Zâviye şeyhleri ve mensupları, 1911-1912’deki Osmanlı-İtalya harbi esnasında, memleketlerini İtalyan işgaline karşı korumak için Osmanlı ordusuna asker temininde yardımcı olmuşlardır.

Garû Zâviyesi: Muhammed Mehdî es-Senûsî tarafından 1899 yılı civarında Çad sınırına yakın Garû’da inşa edilmiş ve tarikatın merkezi yapılmıştır. Ancak kısa süre sonra Muhammed Mehdî’nin burada vefat etmesi üzerine söz konusu zaviyenin işlevi de azalmış, hatta bölgede Fransız işgali başlamıştır. Fransızların 20 Ocak 1902’de Çad gölüne 100 km. mesafedeki bu Senûsî zâviyesini ele geçirip yıkmaları Senûsî hareketine büyük bir darbe vurmuştur. Şeyh Muhammed Mehdî es-Senûsî’nin bu olay yüzünden vefat ettiği ileri sürülmüştür.²⁴

²⁴ A. Kavas, “Senûsiyye”, s.536.

el-Hûn Zâviyesi: Trablusgarp bölgesinin güneydoğusunda kalan el-Hûn beldesindeki bu zâviyenin temellerini Şeyh Mustafa el-Hûnî atmıştır. el-Hûn, Akdeniz sahillerinden içeride çöl bölgelerine yakın olduğu için bulunduğu mevkiin halk için önemi büyüktü. XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl ilk çeyreğine kadar faal olan bu zâviyenin hizmetlerini noktalaması İtalyan işgallerinde yetkili mercilerin baskısı sonucu olmuştur.

Kafta Zâviyesi: Berka bölgesi zâviyelerindendir. Zâviyenin kurucu şeyhi Muhtar b. Ammûr idi.²⁵ XX. yüzyıl başlarında İtalyan işgali nedeniyle hizmetinin sona erdiğini söylemek mümkündür.

Kufra (Küfra) Zâviyesi: Geniş, verimli ve binlerce hurma ağacı olan arazilere sahip olan Kufra bölgesinde esasen Senûsîler bir değil iki ayrı zâviye inşa etmişlerdi. İki zâviye arasındaki mesafe 1,5 saat kadardı. Sözü edilen bu zâviyeler, diğer Senûsî zâviyelerinde olduğu gibi bulundukları muhitte birer eğitim merkezi, hastane, aşevi, kale, mahkeme, banka, misafirhane gibi işlevlere sahip merkezler haline gelmiştir. Kufra'daki zâviyesini kendisine merkez ittihat eden Senûsî lideri Şeyh Muhammed Mehdî es-Senûsî'nin tarikatın merkezini Kufra'ya taşıması Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'i endişelendirmiş ve mektuplar göndererek adı geçen Senûsî şeyhini bu konuda ikaz etmiştir. Esasen Senûsîler, Libya'nın güneyinde Kufra'yı kendilerine yeni bir merkez yaparak burada başka zâviyeler de açarak bölge halkı arasında İslâm'ın yayılmasını amaçlamışlardı.

el-Kusûr Zâviyesi: Berka bölgesindeki bir diğer Senûsiyye Tarikatı tesisi ise el-Kusûr Zâviyesi'dir. Kurucusu Şeyh Muhammed el-Mebhût et-Tivâtî idi.²⁶ Osmanlı Devleti'nin o dönemki Trablusgarp ve Bingazi mutasarrıflıklarının destekleri ile pek çok zâviyenin faaliyet göstermesinde olduğu gibi, bu tesis de faaliyetlerine XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve İtalyan işgali ile birlikte XX. yüzyıl başlarında icraatlarına son verilmiştir.

Mara Zâviyesi: Trablusgarp'ın doğusunda Berka bölgesinde hizmet vermekte idi. XIX. asırda faaliyet içerisinde olan bu zâviyenin şeyhi, dönemin âlimlerinden Şeyh Ömer el-Eşheb idi.

²⁵ ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.

²⁶ ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.

el-Marzuk (el-Murzuk) Zâviyesi: Trablusgarp'ın güneyinde bir hayli uzak bir mesafede bulunan Fizan vilayetinde Marzuk (Murzuk) şehrinde kurulmuş olan bu zâviyenin bânisi Şeyh Ahmed Ebu'l-Kasım et-Tıvâtî idi.

Mizdah Zâviyesi: Şeyh Abdullah es-Sünnî'nin kurucusu olduğu bu zâviye, Trablusgarp havalisinin güneyinde Garyan şehrini de güneye geçtikten sonra en güneyde bulunan Fizan havalisine kadar uzanan ana ulaşım yolu üzerinde dağlık bir mıntıkada hizmet vermekte idi. Bu nedenle zâviyenin bölgedeki mevkiinin yöre halkı için önemi büyüktü.

Müsevves Zâviyesi: Kurucusu Şeyh Ahmed Ali Ebû Seyf olup, Berka bölgesinde XIX. asırda hizmet sunan zâviyelerdendir.²⁷

er-Rachân Zâviyesi: Trablusgarp vilayetinde güneybatı mıntıkasında faaliyet göstermekte olan bu zâviyenin kurucusu Şeyh Ebu'l-Kasım el-İsevî idi. Trablusgarp'a bir ölçüde yakın olduğu için daha fazla stratejik konuma sahipti. Osmanlı devlet erkânının da desteği ile ilmî, tasavvufî ve sosyal vazifelerini başarıyla yürütmüştür.

Şahhât Zâviyesi: XIX. yüzyılda Berka bölgesinde faaliyet gösteren zâviyelerden biri olup kurucusu Şeyh Mustafa Derdâfî idi. Osmanlı Devlet idarecilerinin himayelerinde ilmî ve tedrisî faaliyetlerde bulunarak bölge toplumunun sosyal hayatında önemli bir yer edinen zaviyenin, İtalya işgalinin başladığı 1911'li yıllarda iş göremez durumda olduğu anlaşıyor.

Tâc Zâviyesi: Afrika'da her geçen gün etkilerini arttırmakta olan sömürgeci devletlerin baskılarından rahatsız olan Muhammed Mehdî es-Senûsî, Cağbûb Zâviyesi'ndeki çalışmalarını sonlandırarak yanına aldığı çok sayıdaki adamıyla Kufra'ya geçmiş ve burada Tâc Zâviyesi'ne yerleşmiştir (1895). Bu zâviyede dört yıl kadar kalan Muhammed Mehdî, güneye Çad sınırına inerek Garû'da yeni bir zâviye inşâ ettirmiştir (1899).²⁸ Tâc Zâviyesi, XX. yüzyıl ortalarında bile faaliyette olup, eğitim hayatına büyük katkılar sunuyordu. Nitekim Libya Krallığı'nın kurucusu Muhammed İdris es-Senûsî (I. İdris)'nin ilk iktidar yıllarında Muhammed Rıza b. Mehdî es-Senûsî'nin beşinci oğlu Hasan es-Senûsî, Mısır'a yüksek tahsile gitmeden önce ilk eğitimini Kufra'daki Tâc Zâviyesi'nde almıştı.²⁹

²⁷ ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.

²⁸ A. Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdî", s.533.

²⁹ A. Kavas, "Senûsiyye", s.536.

et-Taylamûn Zâviyesi: Trablusgarp havalisinde Berka bölgesi zâviyelerinden biri de et-Taylamûn Zâviyesi idi. Kurucusu dönemin ilim adamlarından Şeyh Mustafa el-Mahcûb idi. Bingazi şehrinin güneyine düşen bu tesis, XIX. yüzyılda faal durumda iken XX. yüzyılda işgal döneminin başlamasıyla çalışmaları sona ermiştir.

Üstâd Zâviyesi: Bkz. el-Cağbûb Zâviyesi.

Yukarıda kısaca bahsedilen bu zâviyelerin yanında Kuzey Afrika’da daha çok sayıda Senûsî zâviyesi mevcut idi. Bunlardan Bingazi, Trablusgarp, Tunus, Sudan ve Mısır memleketlerindeki zâviyelerin isimlerinin listesi önceki çalışmalarda ortaya konulmuştur.³⁰

Osmanlı Devleti döneminde Trablusgarp’ta ilmî hayatta ve geleneksel eğitim modeli içerisinde Mâlikî mezhebi meşrepli zâviyelerin büyük önemi bulunmakta idi. Bu zâviyelerin konumları, isimleri, kuruluş dönemleri farklı olmasına rağmen bu tesisler dinî, ilmî, sosyal açılardan ve özellikle de Mâlikî mezhebi öğretilerinin eğitimi için çok mühim mekânlardır.³¹ Ülkede Mâlikî mezhebi öğretilerine ve eğitim anlayışına katkı sağlayan bu tarz zâviyelerin başında Şeyh Atiye Zâviyesi (Trablusgarp), Şeyh Yakup Zâviyesi, Ulu Zâviye, Şeyh Ahmed ez-Zerrûk Zâviyesi (Misrâta), Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi (Zelîten), Şeyh ed-Dukkâlî Zâviyesi (Mısallâta) ve daha birkaç zâviye daha gelmektedir.

4. Senûsiyye Tarikatı Zâviyelerinin İşleyiş Özellikleri ve Sosyal Hizmetleri

Kuzey Afrika’da Senûsîyye zâviyeleri, kurucusuyla aynı ismi taşıyan sûfî tarikatın ortaya çıkışıyla zuhur etmiştir. Bu zâviyeler, Cezayir asıllı din âlimlerinden Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî’ye nispet edilmiştir ki, yukarıda kendisinden ve oğullarından bahsedilmişti. Kurucusu, tarikatın hem dünyevi hem de dinî birçok hedefi gerçekleştirmesini amaç edinmiş ve zâviyeleri de bu duruma göre teşkilatlandırmıştır.

Senûsî zaviyelerinin âdeta birer eğitim müessesesi gibi vazife gördüğüne dair önemli deliller mevcuttur. Her şeyden önce Senûsî Tarikatı’nın müessisi olan Seyyid Muhammed es-Senûsî, daha gençlik yıllarından itibaren, yani XIX. yüzyıl ilk yarısı boyunca İslâm dünyasının durumunun her geçen gün daha da kötüye gittiğini görmüş; İslâmî güçlerin parçalanması ve Avrupalı sömürge devletlerinin hırsları karşısında İslâm Arap ülkelerinin tamamına hükmeden Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük bir zafiyet

³⁰ T. Turan-E. T. Turan, a.g.m., s.194-195.

³¹ Muhammed el-Hâdî Ebû Acîle, *Siyasetü Hukkâmî'l-Üsrati Karamanlılar ve Eseruhâ fî Zuhûri ve Tatavvuri'l-İlmiyye fî Eyâleti Trablusgarp*, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-neşr, 1988, s.20.

meydana geldiğini fark etmiştir. Buna ek olarak Osmanlı yönetiminin nüfuzunun Kuzey Afrika hattında kıyı şeridi ve sahil kentlerinden öteye geçemediğini, eğitimin bu bölgelerde kısmen modernize olabildiğini, iç bölgelerde ise eğitim ve tedris hayatında Osmanlı etkisinin daha da zayıf kaldığını tespit etmekte gecikmemiştir.³² Ayrıca İslâm beldelerinin her bir köşesinde fikirleri birbiriyle çatışan ve birbirini istemeyen çok sayıda tarikat ve muhtelif fikir akımları da ortaya çıkmış olup, bu çok başlılık Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin de dikkatini celp etmiştir.³³

Bu bağlamda Seyyid Muhammed es-Senûsî, içinden çıktığı İslâm toplumunun ve daha özel manada Kuzey Afrikalı Müslümanların necatı için yeni bir eğitim ve ilim seferberliğine olan ihtiyacı en derin şekliyle hissetmeye başlamıştır. Başka bir deyişle o, bütün enerjisini ve bilgi birikimini, siyasi erki de fazla ürkütmemek kaydıyla, sivil Müslüman halkın eğitim ve terbiyesine hasretmiştir. Böyle olunca, Seyyid Muhammed'in öncülüğünde tesis olunan Senûsî Tarikatı zâviyelerinin ilmî düzeyde üstlenmiş oldukları roller de daha iyi anlaşılmış oluyor.

Kuzey Afrika'da Senûsîye zâviyeleri, birinci planda Trablusgarp ve Bingazi (bugünkü Libya geneli) bölgelerinde genişleme alanı bulmakla beraber, zamanla pek çok Afrika ülkesinde ve hatta Arabistan coğrafyasında da yayılma imkânı bulmuştur. Bu manada Senûsî zâviyeleri en başta Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinde karşımıza çıkmaktadır ki mesela XIX. yüzyıl boyunca sadece Berka bölgesinde 64 adet Senûsî zaviyesi tespit edilmiştir. Buna ek olarak söz konusu zâviyeler Mısır'da 47, Trablus'ta 20, Arabistan ve Hicaz'da 25, Afrika Sudan'ında 19, Trablusgarp'ın en güneyindeki Fizan bölgesinde 18, Tunus'ta 16, Kufra'da 9 ve Cezayir'de 1 adet olmak üzere geniş bir muhitte gelişim göstermiş ve yayılma imkânı elde etmiştir.³⁴

Senûsî hareketine ait zâviyeler, Kuzey Afrika ulaşım hatları üzerinde her taraftan gelen misafirlerin ağırlandığı, dolayısıyla birbirinden farklı bölgelerden gelen ve ırkları, mezhepleri, tasavvufî bağlantıları farklı insan toplulukları arasındaki etkileşimin artmasını sağlayan kültür aşılayıcısı görevini başarıyla icra ettiler. Öyle ki bu zâviyeler, İslâm'ın öğretildiği birer merkez şeklinde yapılandırılmakta olup, buralarda her türlü İslâmî tedrisata yer verilmekte idi. Afrika'nın güney ülkelerinden değişik nedenlerle kuzeye gelen kabile gençleri ve yine aynı bölgelerden getirilen köleler, zikri geçen bu

³² M. F. Şükrî, *a.g.e.*, s.29-30.

³³ Rafet Güneymî eş-Şeyh, *Tatavvur et-Ta'lim fi Libya fi 'l-Asri'l-Hadîs*, Dâru'l-Tanmiya Li'n-Neşr ve't-Tevzia, Trablus, Libya, 1972, s.97-98.

³⁴ N. Artuç, *a.g.e.*, s.52.

zâviyelerde İslâm dinine intisap etmekle kalmıyorlar, almış oldukları eğitimle İslâmî literatüre de hâkim duruma geliyorlardı. Buna ek olarak, çevrede açılmaya devam eden Senûsî zâviyeleri çevresinde ziraata açılan arazilerde ziraat, ticaret ve el sanatları konularında meslek eğitimi almalarına da imkân tanınmış oluyordu. Bu şekilde dinî, tasavvufî, ilmî, sınaî yönlerde kendilerini geliştirme fırsatı bulan Afrikalı gençler, yetişmiş beyin gücü olarak memleketlerine gönderiliyorlardı. Bunlar, zâviyeler çevresinde ve gittikleri memleketlerde İslâm'ın yayılmasına katkı sunuyorlardı.³⁵

Bugünkü Libya toprakları esas alındığında ülkenin doğusunda Akdeniz sahillerinde bulunan Bingazi'den güneyde Veday'a ve oradan daha güneye uzanan ticaret yolu, XIX. yüzyıl ikinci yarısında giderek önemini arttırdı. Bu şekilde Trablusgarp şehrinden başlayıp Fizan'ın merkezindeki Marzuk / Merzük / Murzuk'a uzanan tarihî ticaret yoluna alternatif olarak Çad'dan Veday'a uzanan yeni bir güzergâh oluşturuldu. Böylece Bingazi'den hareket eden tüccarlar, güney istikametinde ilerleyerek Kufra'dan geçip Çad'ın güneydoğu bölgesinde hüküm süren Veday Sultanlığı'nın merkezi Abeşe'ye rahatlıkla ulaşabiliyorlardı. Bahsi geçen güzergâh boyunca, tüccarların geçtikleri bütün yerleşim yerleri üzerinde Senûsî zâviyeleri açılmaya başlandı.³⁶

Söz konusu Senûsî Tarikatı hareketi, dinî – tasavvufî – ilmî yapısının yanında aynı zamanda siyasi, iktisadi ve askerî bir teşkilat olup, geniş coğrafyalarda kalabalık kitleler üzerinde etkiye sahipti. Öyle ki bahsi geçen bu tarikatın mensupları silahlı, binek sahibi, her zaman savaşa hazır vaziyette idiler.³⁷

Zâviye teşkilatı üzerinden yapılanma sürdüren Senûsilik, kavşak noktalarını, sahil güzergâhını, su kaynaklarını ve ticaret yollarını kontrol altında tutmaya çalıştı. Yaygın zâviye ağı sayesinde zâviyeler arasındaki mesafe ortalama altı saate düştü. Senûsîler diğer dervişlerden farklı olarak bir yandan ilim öğrenirken diğer yandan da ziraat ve ticaretle uğraştılar. Her zâviyenin çevresinde tarla, bağ, bahçe ve koyun, keçi, sığır gibi hayvanları vardı. Zâviye çevreleri kısa zamanda genişlemeye müsaitti. Senûsî müritleri ve köleler bunları ekip biçerek mahsul elde ederdi. Diğer zâviyelere de mahsulden gönderilir, ürün fazlası sahile götürülüp kumaş, şeker, sabun, çay gibi lazım olan mallarla değişim yapılırdı. Senûsî zâviyeleri genellikle ülkelerin en çalışkan

³⁵ A. Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdi", s.530-531.

³⁶ A. Kavas, a.g.m., s.531.

³⁷ M. Çabuk, a.g.m., s.223.

insanlarının ikamet ettiği ve en verimli araziler çevresinde kuruldu. Böyle olunca da dönem itibarıyla memleketin en güzel ve kaliteli ürünlerini Senûsî zâviyelerinde istihdam olunan bireyler yetiştirmeye başladılar. Senûsîlerin ana yerleşim yerleri Kufra, Siva ve el-Cağbûb çevreleri başta olmak üzere Kuzey Afrika genelinde ilmî, kültürel ve ticarî inisiyatif, söz konusu bu tarikat mensuplarının eline geçmiş oldu. Hatta Senûsîler Doğu Sahra'da bile ticaretin gelişimine katkı sundular.³⁸

Yukarıda bahsedilen bütün bu iktisadî ve dolayısıyla siyasi avantajlardan hareketle zâviye hizmetine giren / girmeyi kabul eden veya etmek zorunda kalan Afrikalı kabilelere mensup gençler, askerî ve ticari amaçlarla istihdam edilip, kendilerine yeni bir hareket alanı yarattılar. Ancak bütün bunlardan öte, Senûsî zaviyelerine intisap eden Kuzey Afrikalı genç nesiller, buralarda kendilerini yüksek bir ilmî tedris halkası içerisinde buldular. Bu manada Senûsî zâviyelerinin işleyişi içerisinde eğitim öğretim faaliyetlerine, ilmî araştırmalara ve İslâm dini temelli fikir üretme eylemlerine geniş yer verilmiştir. Zâviyelerdeki klasik usûl işleyişle ilgili gündelik akışı sağlayan maddi birikim, vakıf müessesesi dâhilinde ele alınabilir. Şöyle ki sözü edilen bu zâviyelerdeki vakıf emlakından sorumlu vekiller bulunmakta olup, bunlar zâviyelerin mülklerinin ve bakımlarının denetimini yaparlardı. Zâviyenin mallarını ve ürünlerini bunlara ayrılan özel mekânlarda himaye etmekle sorumlu mütevellî (vakıf müdürü) bulunurdu. Vekillerin en mühim vazifelerinden biri, vakfın gelirlerinin öğrencilere dağıtılması, zâviyedeki eğitim sürecini ve buna ilişkin işleri yürüten müderrislerin ücretlerini tedarik etmektir. Zâviyelerde ders veren âlimler, öğrencilerine o dönemdeki eğitim organizasyonunun bir türünü temsil eden, idrak ve anlamaya dayalı seçkin ilmî icazetleri vermiş olmakla, Kuzey Afrika topraklarında büyük bir ilmî hizmet sunmuş olmakta idiler. Çünkü ülkede bu vazifeyi icra edecek profesyonel mahiyette ve modern manada bir okullar zinciri mevcut değildi. O dönemde meşhur âlimlerin birçoğu Arapça, Fıkıh ve İslâmî eğitim gibi dersler vasıtasıyla, eğitim sistemi ile çevre ve toplum arasında irtibat kurma imkânı sunmuşlardır.³⁹ Bu süreç devam ettiği müddetçe genel manada Libya başta olmak üzere Kuzey Afrika havalisinde, dinî ve geleneksel manada misyonunu devam ettirecek olan dinî tedris mekteplerinin (zâviyelerin) ortaya çıkışı da sürmüştür.

³⁸ M. Çabuk, a.g.m., s.223-224.

³⁹ Muhammed Acac el-Hatîb, *Usûlü'l-Hadîs ve 'Ulûmuhu ve Mustelahatuhu*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, s.236 vd.

XIX. yüzyılda Trablusgarp ve Bingazi vilâyetleri genelinde hayatın ana merkezini oluşturan Senûsiyye Tarikatı zâviyeleri zamanla, âdeta bir ilim enstitüsü, ıslah merkezi, uyuşmazlıkların çözüldüğü bir dava mahkemesi, Kur’ân-ı Kerîm hafızlık medresesi, insanların eğitimi ve tarikatın vaizlerinin yetiştirildiği bir merkez statüsü kazanmıştır. Bu anlamda her zâviyenin; namaz için bir mescidi ve Kur’ân-ı Kerîm eğitimi için sınıfı bulunmasının yanı sıra, misafirlerin karşılanması ve üç gün boyunca misafir edilmesi için özel bir konuk evi de hazır bulundurulmuştur. Zâviyelerin bütün bu alt yapı ihtiyaçları, çevrede ikamet eden göçebe aşiretlerden temin edilmiştir. Bu manada Berka bölgesi sakinleri, Senûsiyye zâviyelerine sınırsız destek vermişler ve her türlü maddi katkıyı sağlamışlardır. Bu şekilde Senûsiyye hareketi zâviyeleri, Kuzey Afrika’nın mühim bir kesiminde kabileler arası işbirliği ve eşgüdümün tesisi noktasında merkezî bir rol üstlenmeye de başlamıştır. Yani Senûsiyye Tarikatı hareketi, zamanla kabileler üstü bir idari mekanizma görevi görmüştür. Bu konuda mesafe kaydedilebilmesinin arka planında ise bu hareketin sahip olduğu siyasi potansiyel bulunmakta idi. Bu siyasi gücü ise tarikatın kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî ve onun ölümüyle yerini dolduran oğulları ellerinde bulundurmuşlar ve gerektiği şekilde yeniden planlamışlardır. Esasen Senûsiyye zâviyelerindeki iş ve işlemlerin takipçisi, her türlü problemin çözüm sahibi zâviyenin şeyhidir. Bu zat, zâviye bünyesinde şekillenen eğitim-öğretim hayatını planlayan, ahlakî terbiyeyi kontrol ve düzeni muhafaza eden, zaviyeye gelen kabilelerle ilgilenen, çevre halkların saygısını kazanmış, tam bir yetkili müdür mevkiindedir. Senûsî zâviyelerinin idaresini ellerinde tutan bütün bu şeyhler ise merkezdeki zaviyesinin (el-Beyzâ) başında işleri yürüten Seyyid Muhammed es-Senûsî’ye tâbi olup, bunlar onun direktifleri dışında her hangi bir karara imza atma veya uygulamaya sokma cesareti gösteremezlerdi.⁴⁰

Senûsiyye zâviyeleri, yukarıda bahsettiğimiz eylemler ve yürüttüğü misyon sonucunda, takibat ve yazışmalar açısından birbirleriyle bağlantılı hale gelmişlerdir. Bir zâviyeye mensup olan herkes, “ihvan” (kardeş) olarak bilinirdi. İhvanlar ise Senûsî Tarikatı hareketine tutunup, bu tarikatın virdine sarılmışlardır. Bu ihvanların birinci önemli halkası tarikatın bağlı zâviyelerini temsil eden din âlimleridir. Bu âlimlerin önde gelenleri, günümüz mantığına göre düşünüldüğünde bir çeşit *Araştırma ve Eğitim Enstitüsü* fonksiyonunu icra eden el-Cağbûb şehrinde ve duruma göre merkezî zaviyelerde ilmî dersler verirlerdi. Bu sınıf, *İhvan Meclisi* olarak bilinen danışma

⁴⁰ R. G. eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.100-102; T. A. ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.106.

kurulundan oluşur ve merkezleri Senûsî imamının yakınında olurdu. Dolayısıyla Senûsiyye Tarikatı hareketinin Kuzey Afrika'da yayılım göstermesi açısından bu âlimlerin ilmî düzeyi büyük öneme sahipti. Çünkü onların va'z ve nasihatleri sayesinde bölge halklarının ve kabilelere mensup gençlerin terbiyesinde istenilen mesafe kaydedilebilecekti.

Senûsiyye Tarikatı ihvanından ikinci önemli halka ise zâviyelerin işleyişini yürüten, düzeni sağlayan ve merkezle irtibatı kurarak, genel zâviye politikalarını oluşturan şeyhlerdir ki bunlara yeri geldiğinde yukarıda atıflarda bulunulmuştu. Bu zâviye şeyhlerinin de ekserinin ilmî sınıftan geldiği biliniyor. Bunlar, genellikle Senûsî zâviyelerinin mezunları, Kur'ân hafızları, İslâm ülkelerinden gelen muhacirler ve tarikat sahibinin hizmetinde bulunmak için kendi özel işlerini terk edenler arasından sivrilerek yükselirlerdi.⁴¹ Sonuç olarak zâviye şeyhlerinin ilmî kapasitelerinin seviyesi, zâviyelerin eğitim – öğretim potansiyelini ve kurum içerisinde ilme olan ilgiyi müspet veya menfi manada etkilemekte idi.

Kuzey Afrika'da, coğrafi imkânlar nispetinde Senûsî Tarikatı zâviyeleri çevreyi görebilecek yüksek bir tepeye inşa edilmişlerdir. Zâviyeyi yöneten şeyhin adına onun mescidini, medresesini ve evini, zaviyeye merbut kabileler yapardı. Buraya müdahale edilmesine ve saldırıya uğramasına veya tehdit edilmesine de müsaade edilmezdi. Zâviye şeyhinin kıyafetleri, silahı, atı ve evlilik masrafları zâviyenin gelirlerinden karşılanırdı. Zâviye şeyhinin, çocuklarına öğretmen, mescide müezzin tayin etme, gereksinime göre işçi ve hizmetli istihdam etme hakkı vardı ve buna ilişkin masraflar zâviyenin kaynaklarından karşılanırdı. Her zâviyenin yetkisinin sona erdiği belli sınırlar vardı. Zâviye şeyhleri, zâviyelerle ilgili işlerin yürütülmesi adına düzenli toplantılar yapmak durumunda kalırlardı.⁴²

Birbiriyle çatışan kabileler arasındaki uyuşmazlıkların ve ihtilafların çözümü için Senûsî zâviyeleri, bazı iç düzenlemeler ve kurallara sahip olmak durumunda kalmıştır. Bütün bu düzen ve kurallar, kabile mensupları ve ihvanların tarikat sahibine sadık kalmasını sağlamış ve bu da sistemin başarısını ve gelişimini artırmıştır.

5. Senûsî Zâviyelerinin İlme Hizmetleri

⁴¹ Muhammed et-Tayyib el-Eşheb, *Ömer el-Muhtar, Abtalü'l-Cihad ve's-Siyase fi Libya*, Neşr. Mektebetü'l-Kahire, 1958, s.35.

⁴² R. G. eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.103-104.

Kuzey Afrika'da XIX. yüzyılın siyasi, sosyal, dinî ve ilmî hayatına damgasını vuran Senûsî hareketi, o dönemde İslâm âleminin etkilendiği şiddetli krizlerden kurtuluşun, Müslümanların İslâm'ın temel değerlerine bağlı ve onun özünü benimsemiş olmakla mümkün olabileceğini dile getiren bir politika izlemiştir. Bu bağlamda, Seyyid Muhammed es-Senûsî, Berka'da bulunan kabileleri yanına çekmeye başlamış, onlara İslâm ülkelerinde hakiki ve şer'î İslâmî esaslara göre bir yönetimin şekillenmesi gerektiği üzerine bir dinî –siyasi propaganda tatbik etmiştir.⁴³ Bunu başarıyla tamamlayabilmek için ise pek tabiidir ki kabilelerden topladığı çocuk ve gençleri zâviyesinde hususi bir terbiyeden geçirmeye önem vermiştir. Seyyid Muhammed es-Senûsî, Libya'daki ilk dönem faaliyetlerini zâviyelerin inşasına, kabilelerdeki nüfuzunun pekiştirilmesini sağlayarak merkezlerinin tesis edilmesine, onların bu merkezlere davet edilmesine ve eğitimlerine harcamıştır. Böylece her kabilenin bir ya da daha fazla zâviyesi ortaya çıkmış, bu kabileler Kur'ân-ı Kerîm hafızlığı, dil ve din öğretimi amacıyla çocuklarını bu zâviyelere göndermişlerdir. Bu öğrencilerden başarılı olanlar, el-Beyzâ merkez zâviyesinde eğitimlerini devam ettirmişlerdir.⁴⁴

Senûsî Tarikatı'nın dikkat çekici bir özelliği, hizmetinde tuttuğu çocukları ve gençleri, tarikatın geliştirdiği eğitim politikaları çerçevesinde ilmî bir terbiyeye tâbi tutmasıdır. Dolayısıyla bu tarikata ait zâviyeler, bir nevi eğitim-öğretim müessesesi fonksiyonu üstlendiler. Böyle olduğu için de sözü edilen bu zâviyelerde ilmî kapasitesi belli bir seviyenin üzerinde olan ilim ehli istihdam edilmeye özen gösterildi. Bu manada Senûsî zaviyelerinin birer eğitim yuvası yani bir nevi okul olduğunu belirtmekte yarar vardır. Kuzey Afrikalı ve Büyük Sahra bölgesine mensup kabilelerin içinden çıkan gençler, bir manada *Senûsî Tarikatı Zâviyesi Mektebi* şeklinde tanımlayabileceğimiz bu ilim yuvalarında İslâmî kültür dairesi çerçevesinde ilim tahsili imkânı elde ettiler. Anılan bu zaviyelerden mezun olan Müslüman Afrikalı gençlerden ilme merakı olanlar ise yoluna devam edip, bizzat kendileri de bu zâviyelerde ders verebilecek ilmî kudrete mâlik birer *muallim / müderris* veya *tarikât şeyhi* kimliği kazandılar.

Kuzey Afrika'nın en mühim sıklet merkezi mevkiinde olan bugünkü Libya (Trablusgarp, Bingazi, Derne, Tobruk hattı ve güneyde Fizan) topraklarında Osmanlı idari dönemi boyunca geleneksel ve dinî eğitim muhtevalı Senûsî zâviyelerinde öğrenim gören öğrencilerin eğitimlerinin XX. asır başlarına kadar herhangi bir kesintiye

⁴³ M. F. Şükrî, *a.g.e.*, s.30-31; R. G. eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.100.

⁴⁴ M. F. Şükrî, *a.g.e.*, s.32.

uğramadığını, söz konusu kurumların kültür ve ilim alanında sahip oldukları öncü rolü yerine getirmeye devam ettiklerini belirtmek gerekir.

Kuzey Afrika havalisindeki zâviyeler, hususi bilimsel sistemde üstlendikleri rolü yerine getirmede iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birinci kısım, Kur'ân-ı Kerîm talebelerine mahsus olmak üzere Kur'ân'ı henüz ezberlememiş olan öğrencilerin bir an evvel ezberlemeleri hususundaki çalışmaları kapsamaktadır. Diğer bir özel kısım ise dinî ilimleri tahsil eden talebelere mahsus olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş olan öğrencilerden eğitimlerini Arap Dili, Hadîs, Sünnet ve Fıkıh gibi diğer ilmî konularda devam ettirmeye çalışan öğrenciler için hasredilmiştir.⁴⁵ Bu ayırmadaki amaç, öğrencinin ilim ve irfan adına öğrendiklerinin, iki ana unsur olan Kur'ân ve Sünnet'ten ayrılmamasıdır. Bu durum, eğitimin bu zâviyelerde uzun ve kısa olması yönünden farklı nitelikler kazanmasına yol açmıştır. Diğer ilim konularında eğitimlerini devam ettirmek isteyen talebe, durumları uygun olduğu müddetçe yukarıda değinilen birkaç kitabı kapsayan fıkıh müfredatı çalışması yapmakta idiler.

Zâviyelerde uygulanan eğitim sistemi, kısımlar halinde gerçekleştirilmek üzere en az üç bölümden oluşmakta idi. Bunlardan ilki Kur'ân'ı ezberlerinden yazabilen öğrenciler halkasıdır. Bu aşamadaki öğrenciler, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve ikinci halkada ise Kur'ân'ın yazımı eğitimine devam etmiş olmakta idiler. İkinci bölümdeki öğrenciler imlâ usulüne uygun yazı yazabilenler olup, bunlar yazmaya ve ezber yapmaya devam edenlerden oluşurdu. Bu grupta öğrencilerin başında olan ve eğitimde ileri aşamada bulunan kıdemli bir talebe, kitabet ve kıraat usûlünün öğretiminde onlarla ilgilenirdi. Ezberde ilerleme kaydetmiş olan öğrenciler, zâviyede görevli fıkıh hocasına, talebeye yazı yazdırma ve onları denetleme hususlarında yardım ederlerdi. Bunlara *şeyhu'l-küttâb* denilirdi.⁴⁶

Zâviyelerde icra edilen eğitimin seyrine ve yöntemine gelince; bu tesislerde resmî vazifeye sahip fakih, sabahları zâviyeye gelerek öğrencilere yazı yazdırır, levhalarının (yazı tahtalarının) tashihini yapar, önceki yazdığı levhaların kontrolünü sağlar ve sonrasında aynı gün yazdıklarının tilavetini gün ortasına kadar yapmaları için onları kendi başlarına bırakırdı. Gün ortasında öğrenciler öğlen namazı vaktine kadar istirahat eder ve namazdan sonra akşama kadar tilavete devam ederlerdi. Akşam vakti

⁴⁵ R. G. eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.97.

⁴⁶ Gays Abdullah el-Arabî, *Trablusgarp / Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi*, Doktora Tezi, Karabük, 2019, s.167 vd.

ise öğrencinin önceki ezberi gözden geçirilirdi. Şöyle ki akşam namazı ile yatsı namazı arasında yapılan tilavet, pazartesi ve perşembe geceleri dışında haftanın tüm günleri boyunca tekrar edilirdi. Yatsı namazından sonra gece yarısına kadar devam eden tilavet, pazartesi ve perşembe geceleri yapılmakta olup bu tilavet, *yatsı vakti* veya *karanlık vakti* olarak adlandırılırdı. Şafak vaktinden gün doğumuna kadar yapılan tilavet, pazartesi ve perşembe günleri dışında haftanın her günü yapılmakta olup, bu ise *serve tilaveti* olarak adlandırılırdı. Zâviyelerde talebenin harçlıkları ve fakihlerin maaşları vakıf müessesesi kapsamında biriken meblağdan sarfedilerek karşılanırdı.

Söz konusu zâviyelerdeki eğitimin, Senûsî tarikatının ilan ettiği şekilde yürütülmesi adına bir takım yol ve yöntemler izlenmiştir. Bu çerçevede Senûsî zâviyelerinde İslâm hükümlerinin ve ilkelerinin ilmî anlamda uygulanması gerekmekte idi. Bu hükümler ve ilkeler, ihvanların, müritlerin ve vaizlerin inançlarını savunabilecek birer asker haline gelmeleri için onların hazırlanması, eğitilmesi ve silah taşıyabilecek düzeyde vasıflandırılması yoluyla tatbik edilirdi. Bu sistem, aynı zamanda, onların pratik anlamda kötülükten uzak durmalarını ve fazilete yani erdeme bağlı olmalarını sağlamakta idi. Bu anlamda zâviyeler ve onları çevreleyen yerler kutsal alanlar olup, hiç kimse onların bu kutsallığını ihlal etmeye veya zâviyelere gelen vatandaşlara kötü örnek olacak eylemler peşinde koşmaya cesaret edemezdi. Bu eğitim, başlangıçta ve birinci planda dinî işleri kapsamakla birlikte, toprağın ekilmesi, binicilik, silah taşıma ve genel manada ahlakî eğitim vb. sosyal – kültürel ve iktisadî işleri de kapsamakta idi.⁴⁷

Senûsî zâviyeleri bünyesinde tatbik edilmiş olan eğitim sistemi dâhilinde Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesi, dil ve din esaslarının öğretilmesi için okul inşası, farzların edası, insanlara vaz ve nasihat edilmesi, ihvanların toplu olarak Kur'ân tilaveti ve zikir yapmaları için mescid inşası vb. etkinlikler öne çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm hafızlığında mükemmelliğe erişen öğrenciler, müderrislerin ve öğrencilerin faydalandığı büyük kütüphanelere sahip olan ve büyük enstitüler olarak kabul gören mezkûr el-Beyzâ Zâviyesi ile el-Cağbûb Zâviyesi tedrisatına dâhil olurlardı. Zâviyelerde okutulan dinî ve ilmî derslerden olarak Kur'ân-ı Kerîm tefsiri ile Hadîs ve Fıkıh Usûlü yanında Ferâiz, Tasavvuf, Tevhîd, Nahiv, Sarf, Belâgat, Edebiyat ve Aruz gibi diğer İslâmî ilimleri de kapsamaktaydı.⁴⁸ el-Cağbûb Zâviyesi'nde en kudretli ve meşhur âlimler ders

⁴⁷ Muhammed et-Tayyib el-Eşheb, *el-Senûsî el-Kabir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1956, s.30.

⁴⁸ R. G. eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.106.

vermişler, bu manada adı geçen müessese, yüksek tahsil yapılan bir yükseköğretim kurumu unvanı almıştır.

Senûsî zâviyelerinde Dil Bilimleri, Sünnet ve Fıkıh ilimleriyle ilgili olan diğer dinî derslerin tedrisatı eğitim görevini yerine getiren âlimler tarafından yerine getirilmiştir. Eğitim ve Fıkıh ilmiyle ilgili olarak es-Sûfî'nin, *Şerhu ibni Türkî li'l-Aşmaviyye*'ye haşiyesi, İbnu'l-Hasan'ın, Ebû Zeyd el-Kayrevânî risalesine yazdığı şerh, ez-Zerzir'in, *Muhtasar-ı Halil Şerhi*, *Cevheretu İbrahim fi't-Tevhid* ve çeşitli zâviyelerde okutulan diğer kitaplar ile muhtelif ilimlerden istifade edilmiştir.⁴⁹ Kendisi de bir âlim olarak Seyyid Muhammed es-Senûsî, dinî ve ilmî eserler kaleme almıştır. Bu zatın kalem aldığı bu eserler, onun Kuzey Afrika Müslümanları üzerindeki büyük tesir gücüne ve söz konusu memleketlerdeki İslâmî kültürün güç kazanmasındaki mühim katkısına işaret etmektedir. Burada adı geçen bu âlimin kaleme aldığı belli başlı eserleri sıralamakla iktifa ediyoruz:⁵⁰ *ed-Dürerü's-Seniyye fi Ahbâri's-Sülâleti'l-İdrîsiyye*, *Bugyetü'l-Makâsîd fi Hülâsati'r-Râsîd*, *es-Selsebîlü'l-Ma'în fi't-Târâiki'l-Erbâîn*, *Îkâzu'l-Vesnân fi'l-Ameli bi'l-Hadîs ve'l-Kur'ân*, *el-Müselâti'l-'Aşere fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, *Şifâu's-Sadr*, *el-Menhelü'r-Reviyyü'r-Râik fi Esânidi'l-İlm ve Usûli't-Tarâik*, *Mukaddimetü Muvatta'î'l-İmam Mâlik*.

Senûsî hareketi ile zâviyeleri ve eğitim sistemine ilişkin verilen bu bilgiler dışında, ayrıca diğer bazı noktalara ve gerçeklere de değinilmesi icap etmektedir. Bu manada Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî, öncülüğünü yaptığı davasında ve bunun neşrinde hiçbir sûrette şiddete başvurmamış, bilakis hedeflerini gerçekleştirmek için din müessesesini şiar edinmiştir. Böyle olunca bahis konusu bu zâviyelerin işleyişinde birinci derecede İslâm dini ve ona tâbî İslâmî ilimler merkezli bir anlayış tesis ve bina olunmuştur. Senûsî hareketi üzerinden Kuzey Afrika'da XIX. asır ortalarında tesis olunan eğitim alanıyla ilgili olarak, zâviyelerin esas itibarıyla geleneksel eğitim sistemini temel aldığını söylemek gerekir. Denilebilir ki bu zâviyelerin eğitim uygulamalarında modern eğitim sisteminden çok az istifade edilmiştir. Nitekim modern eğitim sisteminde, Senûsî Tarikatı'nın uyguladığı eğitim metodunda yer alan, öğrencilerin ilk derecelere ulaşabildiği tedricî bir düzen pek de mevcut olmamıştır. Zâviyelerde geleneksel metot dairesince önce ezberle başlayan eğitim, daha sonra Sarf, Nahiv, Fıkıh ve diğer Arapça ilimlerle devam ederdi. Eğitimi tamamlayan öğrencilerden

⁴⁹ *Vesaiku Dâru'l-Mahfûzâtî't-Târihiyye bi Trablusgarp*, Evkaf Dosyası, Belge: 18, Recep 1308 (Şubat 1891).

⁵⁰ A. M. es-Sallâbî, *a.g.e.*, s.78-79; A. Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", s.531.

bir kısmı memleketine âlim olarak dönerdi. Fakir olan talebelerin ihtiyaçlarını zâviye karşılardı. Trablusgarp ve Mısır arasındaki Cağbûb şehrindeki merkezî zâviyede, diğer zâviyelerde görev alacak şeyhler eğitilirdi. Öyle ki buradaki zâviyede yüzlerce genç ilim tahsil edip mezun olur ve vazife görmek gayesiyle diğer Senûsî zaviyelerine yönlendirilirdi.⁵¹ Zâviyelerin bulunduğu bölgelerin dışından eğitim maksadıyla gelen birçok öğrenci, bu zâviyelerde bölge içinden gelmiş öğrencilerle kaynaşmış ve bu şekilde müşterek bir kültürlenme sağlanmış olurdu.

Bazı zâviyelerin şeyhleri, müessesenin vakfiyesinde şart olarak belirtilmesinden dolayı, müderrislik vazifesini de ifa etmekte idiler. Bu manada tekkeler ve zâviyeler, dönemlerinin eğitim veren medreseleri vazifesini de ifa etmişlerdir. Medreseler, dinin ilim boyutunu temsil ederken, zâviyeler ise zamanla ortaya konulmuş tasavvufî dil, musiki, şiir ve ilâhîlerle insanların ruhlarına hitap ederek onlara bambaşka bir eğitim ve terbiye vermişlerdir. Dolayısıyla zâviyeler, kendi dönemlerinin Güzel Sanatlar Fakültesi, Musikî alanında birer konservatuvar ve özel eğitim merkezleri fonksiyonunu da kazanmışlardır. Elbette ki buralarda verilen eğitimin XIX. yüzyıl modern eğitim sisteminden esinlenmiş olması mümkün değildi. Kuzey Afrika gibi göçebe aşiretlerin mevcudiyetiyle sıklıkla karşılaşıldığı ve bu aşiretlerin sosyal ve iktisadî şartlar gereği sık sık yer değiştirmesi gereğinin ortada olduğu bölgelerde medrese inşasından ziyade zâviye açılmasıyla lüzumu kadar da olsa bir eğitim verilmesi sağlanmış olmakta idi.

Zâviyelerin, mali ve ilmî kudretleriyle mütenasip kütüphanelerinin de olması, bu kurumların eğitim hayatında ve ilmi faaliyetler içerisinde ne denli aktif rol aldıklarını göstermektedir. Çeşitli ilim dallarıyla alakalı çok sayıda kitabı barındıran bu kütüphaneler, şeyh ve mürşitlerinin önderliğinde dinî-tasavvufî kitapların okunduğu birer eğitim kurumu olarak olarak zâviyeleri öne çıkarmıştır.⁵² Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin el-Cağbûb Zâviyesi'nde 8000 ciltlik kütüphanesi vardı. Kitaplar, İslâm hukuku, tasavvuf, astronomi, astroloji, tarih, felsefe, tefsir, şiir, içtihat gibi konularda yazılmıştı. Bu haliyle el-Cağbûb Zâviyesi, XIX. yüzyıl itibarıyla Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi'nden sonra Afrika'nın en önemli ikinci İslâm Üniversitesi olarak tarif olunmuştur. Senûsîlerin ikinci lideri Muhammed Mehdî es-Senûsî de babası gibi âlim bir şahsiyet olup, ilme ve kitaplara önem veren biriydi.

⁵¹ M. Çabuk, a.g.m., s.224.

⁵² M. Kara, a.g.m., s.369.

Büyük bir kütüphanesi olan bu şeyhe, Mısır'da bulunan müritleri tarafından yeni basılan kitaplar gönderilirdi.⁵³

Kuzey Afrika'da özellikle Trablusgarp vilâyeti dâhilinde ilmî faaliyetlerin en fazla görüldüğü mekânlar ya da kurumlar, medreselerden ziyâde zâviyeler idi. Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü, göçebe aşiret mensupları medreselerde uzun süreli olarak çocuklarını okutmak imkânına sahip değillerdi. Bunlar çöl bölgelerinde bile çok yaygın dinî, tasavvufî, ilmî ve hatta kültürel manalarda eğitim ve terbiye kurumları olan zâviyelere daha fazla rağbet göstermekte idiler.

Netice olarak Kuzey Afrika'da açılan Senûsî zâviyeleri öncelikli olarak göçebe topluluklar üzerinde büyük etki uyandırdı. Kurulan her yeni zâviye öncelikle bir eğitim merkezi, bir ilim yuvası, bir ibadet mahalli ve elbette ki bütün bunlarla beraber Kuzey Afrika'yı doğudan batıya ve kuzeyden güneye kat eden tüccar için birer konaklama yeri ve etrafında zirai faaliyetin yapıldığı mekânlar şeklinde tasarlanıyordu. Zâviyelerde örnek bir İslâmî hayatın nasıl yaşanacağı halka öğretiliyordu. Tarikatın temellerini atmış ve kendi hesabına zâviyeler açmış olan Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî, İslâm dininin henüz giremediği coğrafyalarda meskûn halkı bu dine ısındırmak, daha öncesinde Müslüman olmakla birlikte türlü nedenlerden dolayı İslâmî geleneklerinden kopmuş kabileleri ise tekraren İslâm'a kazandırmak gayesiyle büyük çaba sarf etmiştir. Kuzey Afrika'da ve bu hattın hemen güneyindeki iç bölgelerde yaklaşık 5 milyonluk bir nüfusun onun zamanında ve sonrasında oğulları zamanında Senûsî dervişlerinin gayretiyle İslâmiyet'e intisap ettiğine dair tespitler yapılmıştır. Buna ilaveten XIX. yüzyıl boyunca Kuzey Afrika'da ve Büyük Sahra altı Afrika sultanlıklarında 50 milyona yakın bir nüfusun Senûsîlik üzerinden dinî, ilmî, tasavvufî terbiyeden geçirilmiş olduğuna dair de yorumlar getirilmiştir.⁵⁴

Sonuç

Senûsîlik, XIX. yüzyılda Kuzey Afrika topraklarının kaderinin çizilmesinde büyük bir role sahip olup dinî, tasavvufî, sosyal, kültürel, iktisadî ve nihayet ilmî manada kurumsallaşmayı başarabilmiş çok yönlü bir İslâm tasavvufî hareketidir. Temellerini Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin attığı ve oğulları zamanında da gelişimini sürdürerek birbirinden uzak mıntikalara yayılım göstermeyi başarabilmiş bu

⁵³ M. Çabuk, a.g.m., s.225; L. Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.16, No.3, Cambridge, 1984, s.332.

⁵⁴ A. Kavas, a.g.m., s.530.

harekete ait Kuzey Afrika'da çok sayıda zâviye inşâ edilmiştir. Berka, Beyzâ, Bingazi, Kufra, Fizan, Trablusgarp gibi bugün Libya toprakları dâhilinde kalmış olan farklı bölgelerden başka Mısır, Sudan, Tunus, Cezayir ve Hicaz gibi diğer ülkelerde de karşımıza çıkan Senûsî zaviyelerinin en mühim hizmetlerinden biri, Kuzey Afrika'da XIX. asır İslâm tarih ve kültürü içerisinde ilmî düzeyde eğitim-öğretim sürecinde rol almaları ve bu sahada önemli bir birikime ortaya koymuş olmalarıdır.

Senûsî zâviyelerinin eğitim usûl ve yöntemleri Kur'ân-ı Kerîm, Hadis ve Sünnet'e dayalı olarak tespit olunmuştur. Bu hareketin zâviyelerini yöneten şeyhler ve onlara tâbi ilmî kadro, dinin özünden gittikçe uzaklaşan bir hayat sürmeye başlamış Kuzey Afrika toplumlarını ve genel manada da İslâm ümmetini bid'atlerden vazgeçirmeye yönelik sosyal politikalar geliştirmişler, kurdukları bu zâviyeleri Kur'ân-ı Kerîm ve diğer dinî ilimlerin öğretildiği merkezler haline getirmişlerdir. Senûsî zâviyeleri, birer medrese hüviyetinde olup bu müesseseler, XIX. yüzyıl ve devamında Kuzey Afrikalı yerli halka mensup ailelerin çocuklarına dinî ve ilmî eğitim vermekle kendilerini sorumlu kabul etmişlerdir.

Senûsiyye Tarikatı'nın kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî, kendisi bir âlim olarak bizzat dinî ve ilmî eserler kaleme almıştır. Adı geçen bu zat, çevresindeki insanlara tembelliği terk ederek, çok çalışmayı, yüksek gayreti teşvik etmiştir. Onlara İslâmî literatürden örnek hadiseler anlatarak güçlü bir müminin zayıftan daha iyi olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Bu nedenle takipçileri arasında âlimlerin yanında duvar ustaları, marangozlar, terziler, demirciler ve çiftçiler de bulunuyordu. Senûsî zâviyelerinde verilen terbiye ve yol gösterme usûlleri, o dönem bölge halklarının İslâm'ı doğru anlama noktasında tüm gereksinimlerini içeriyordu. Senûsî zâviyeleri, daha çok İslâmî dinî merkezler gibi çalışmakta olup, çocuklara Kur'ân-ı Kerîm, Arap Dili, Hadis, Sünnet ve İbadet ilkelerini öğretmek amacıyla tesis edilmiş Kur'ân okulları hüviyeti taşıyordu.⁵⁵

Senûsî Tarikatı adına açılmış olan tekke ve zâviyeler, XIX. yüzyıl ortalarında ve sonrasında Osmanlı Devleti padişahları tarafından her zaman desteklenmişler ve faaliyetlerine müdahale olunmaması noktasında Hicaz, Trablusgarp ve Bingazi valiliklerine direktifler verilmiştir.

⁵⁵ Samîre Ebû Zebûce, *el-Eb'âdu'l-Hadariye ve's-Sekafiye fi Libya*, Tarîkatu's-Senûsiyye İnûmûzen, Risâletü'l-Majestir fi Târîhi'l-Hadîs ve'l-Muâsır, Câmiatu'l-Cezâir, 2010-2011, s.120; Muhammed el-Tayyib el-Eşheb, *el-Mehdî es-Senûsî*, Matbaatu'l-Biltümaji, Trablusgarp, 1952, s.35-36.

Senûsi Tarikatı şeyhlerinin ve onlara bağlı faaliyet yürüten zâviyelerinin hizmetlerinin başında, Kuzey Afrika’da Müslüman olmakla beraber yüzyıllar içinde İslâm dininin temel hükümlerini unutan göçebe halkların eğitilmesi gelmiştir. Yine bu hareketin bu manadaki bir hizmeti de Afrika’nın iç bölgelerindeki yerli halkların İslâm’a girmelerine ön ayak olmasıdır. Bütün bu eylemler icra edilirken elbette ki Senûsî zâviyelerinde, özellikle de büyük hacimli olanlarında zamanla yüksek düzeyde bir ilmî birikim de meydana gelmiş, XIX. yüzyılın Afrikalı İslâm âlimlerinden önemli bir kısmı buralarda yetişmiş; bunlar gittikleri diğer zâviyelerde İslâmî dersler vererek yeni yeni talebeler yetiştirmişlerdir. Söz konusu zâviyeler bünyesinde, mevkiine ve ekonomik birikimine göre büyüklü küçüklü kütüphaneler de hizmet verme imkânı bulmuştur.

Sonuç olarak Kuzey Afrika’da Senûsî Tarikatı’na ait zâviyeler, Osmanlı Devleti’nin diğer vilâyetlerinde tesis olunmuş zaviyelerden belki de daha fazla bir şekilde ilmî tedrisatta yer edinme şansı elde etmişlerdir. Bu ise XX. yüzyılın siyasi çalkantılarına hızla kürek çeken Afrikalı halklar için son bir şans olmuş ve anılan yüzyılın siyasi, sosyal, kültürel ve ilmî şartlarının yeniden inşasında Senûsîliğin ilme ve eğitim hayatına katkıları inkâr edilemez bir hizmet olarak yakın tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

- ANDERSON, L., “Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.16, No.3 Cambridge, 1984, s.325-348.
- APAK, A., “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S.2, 2008, s.159-173.
- el-ARABÎ, G. A., *Trablusgarp / Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi*, Doktora Tezi, Karabük, 2019.
- ARTUÇ, N., *İttihat ve Terakki’nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul, 2013.
- AZAMAT, N., “Ahmed b. İdrîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, TDV Yayınları, Ankara, 1989, s.92-94.
- ÇABUK, M., “Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı-Senusi İş Birliği”, *KSÜSBD*, C.16, S.1, Nisan, 2019, s.221-256.

- ed-DECCÂNÎ, A. S., *el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nümüvvühâ fî'l-Karni't-tâsi'* 'aşer (1202-1320 H.), Tab' 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1988.
- EBÛ ACÎLE, M. H., *Siyasetü Hukkâmi'l-Üsrati Karamanlular ve Eseruhâ fî Zuhûri ve Tatavvuri'l-İlmiyye fî Eyâleti Trablusgarp*, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-neşr, 1988.
- EBÛ ZEBÛCE, S., *el-Eb'âdu'l-Hadariye ve's-Sekafiye fî Libya*, Tarîkatu's-Senûsiyye İnâmüzen, Risâletü'l-Majestir fî Târîhi'l-Hadîs ve'l-Muâsır, Câmîatu'l-Cezâir, 2010-2011.
- el-EŞHEB, M. T., *Berkatu'l-Arabiyye Beyne Ems ve'l-Yevm*, Matbaatu'l-Haravî, Kahire, 1936.
- , *el-Mehdî es-Senûsî*, Matbaatu'l-Biltümaji, Trablusgarp, 1952.
- , *Ömer el-Muhtar, Abtalu'l-Cihad ve's-Siyase fî Libya*, Neşr. Mektebetu'l-Kahire, 1958.
- , *el-Senûsî el-Kabir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1956.
- FİLİBELİ ŞEHBENDERZÂDE AHMED HİLMÎ, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-HATÎB, M. A., *Usûlü'l-Hadîs ve 'Ulûmuhu ve Mustelahatuhu*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- KARA, M., "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.40, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s.368-370.
- KAVAS, A., "Senûsî, Muhammed bin Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.529-531.
- , "Senûsî, Muhammed Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.531-533.
- , "Senûsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s.536-538.
- KOLOĞLU, O., *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider-Süleyman Barûnî ve Seyyid Ahmed eş-Şerif*, Ankara 1981.
- Libya'da Senûsîliğin Tarihi*, Libya Ankara Büyük Elçiliği Basın Ataşeliği, Ankara 1969.

MEYSÛM, M., *Muhammed bin Ali es-Senûsî Menâbiu 'İlmehû ve Menhec Tarikatahû*, Câmiatu Hasîbe bin Bû Ali eş-Şelef el-Cezâir, 2018.

ÖZKÖSE, K., “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.7, 2001, s.157-184.

-----, *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

-----, “Osmanlı Devleti ile Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.I, S.2, 2013, s.11-39.

es-SALLÂBÎ, A. M., *es-Simâr ez-Zekiyye li'l-Harekâti's-Senûsiyye fî Libya*, C.1, el-Mektebetü't-Tibyân, Kahire, 2001.

eş-ŞEYH, R. G., *Tatavvur et-Ta'lim fî Libya fî'l-Asri'l-Hadîs*, Dâru'l-Tanmiya Li'n-Neşr ve't-Tevzia, Trablus, Libya, 1972.

ŞÜKRÎ, M. F., *es-Senûsiyye Dînun ve Devletun*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1948.

TURAN, T.-TURAN, E. T., “Libya’nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusîlik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.19, 2011, s.190-206.

Vesaiku Dâru'l-Mahfûzâtî't-Târihiyye bi Trablusgarp, Evkaf Dosyası, Belge: 18, Recep 1308 (Şubat 1891).

ez-ZÂVÎ, T. A., *Mu'cemu'l-Buldâni'l-Lîbiyye*, Trablus, 1968.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.bsrdigitalcollections.it/islandora/object/WP-LIBYA:595> (28.06.2021).